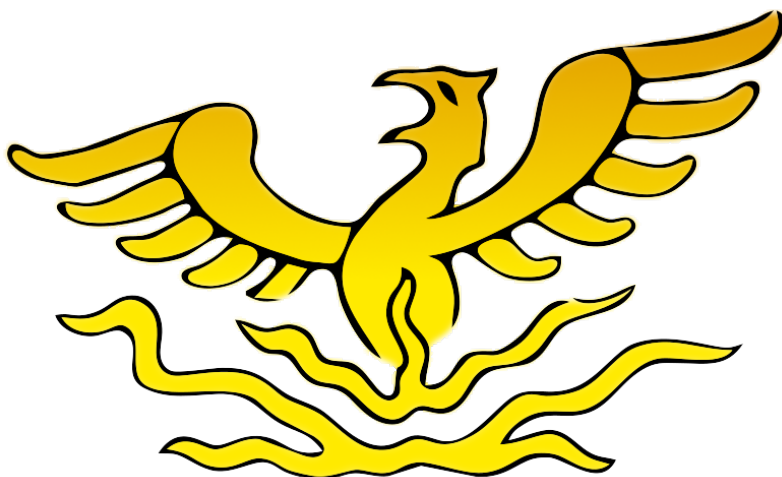

Torkil Jensen
Sognepræst, Vester Aaby – Aastrup:

Protestantismens grundskade
Anders Nørgaard i anledning af reformationens
500 års fest

Tidsskriftet Fønix

Årgang 2017
s. 57–70

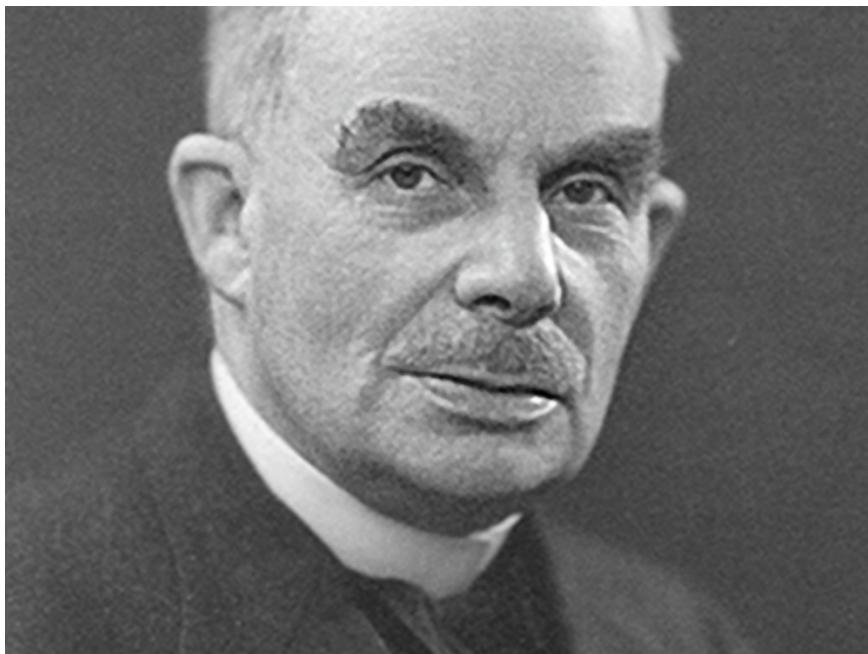
ISSN: 2446-175X

www.foenix1976.dk

Dette værk er licenseret under en Creative Commons Kreditering-IkkeKommerciel-IngenBearbejdelse 2.5 Danmark Licens.

Protestantismens grundskade Anders Nørgaard i anledning af reformationens 500 års fest

Ingen kan bedre end virkelige Disciple af Grundtvig med Glæde og Taknemmelighed tage Del i Festen til Minde om den *lutherske* Reformations Sejr i vort Fædreland. Ingen kan have bedre Betingelser for at vurdere Luthers Værk som en kristelig Bedrift, som et stort og et historisk nødvendigt Skridt på Vejen fra 'Jerusalem til Jorderigs Ende' – husk på Grundtvigs egen Tale om Luther og den tyske Menighed.

Ovenstående citat af valgmenighedspræsten Anders Nørgaard danner indledning til sidste kapitel i hans bog fra 1936, *Protestan-*

tismens Grundskade. Og jeg skal indledningsvis bede om undskyldning for den lille historieforfalskning i overskriften. For bogen var naturligvis Anders Nørgaards bidrag til reformationens 400-års jubilæum samme år.

Dette lille skrift på i alt 66 sider skal danne grundlag for denne præsentation af Anders Nørgaards tanker og virksomhed. Centreret omkring et emne, der optog Nørgaard lige så meget, som det har fyldt uendelig lidt i eftertiden. Næmlig Nørgaards fortolkning af Grundtvigs syn på Ordet og Skriften. Men først en præsentation af manden.

Anders Nørgaard

Anders Pedersen Nørgaard blev født i den lille vendsysselske by Alstrup den 24. april 1879. Hans far var landmand, men samtidig et af de mennesker af høj integritet, der tidligere befolkede landsbyerne. Et menneske, det var naturligt at gå til, når noget skulle besluttes eller drøftes. Anders Nørgaard fortæller i sine erindringer om, hvordan han sad neden under bordet og lyttede, når de voksne talte.

Hjemmet var ikke egentlig grundtvigsk. Men familien deltog i møderne på den nærliggende Stenum Højskole¹ og med tiden opstår det ønske hos Anders Nørgaard, at han vil studere. Han tager præliminæreksamen på Bælum Højskole og bliver student fra Døckers Kursus i København, inden han i år 1900 påbegynder teologistudiet. Han blev cand.theol. i 1905.

Det er imidlertid ikke studiet, der får betydning for Anders Nørgaard, om end han siden blev anerkendt som en dygtig teolog. Det var *gudstjenestelivet*, som han oplevede det i Københavns

1 I dag Vrå Højskole.

Valgmenighed. Præsten Frederik Jungersen (1836-1912) blev en del af årsagen til, at Nørgaard siden kunne skrive: ”Da der senere for mig faldt Lys over Gudsordet for Livets Kilde, forstod jeg, at Gudstjenesterne derude i Valgmenighedskirken havde været mig en Hjælp til at faa dette Lys”.

Efter nogle år som højskolelærer og hjælpepræst bliver Anders Nørgaard valgmenighedspræst. Først i 7 år i de to kredse Skanderup og Hjarup vest for Kolding. Disse menigheder blev oprettet som opposition til den navnkundige sognepræst Carl Moe.²

Men i 1917 kommer Anders Nørgaard så til Vejstrup Valgmenighed på Sydøstfyn. Her skulle han forblive til sin død i 1943. Det var også her i Vejstrup, Anders Nørgaard påbegyndte sin forfatter- og foredragsvirksomhed.

I 1930'erne blev Anders Nørgaard landskendt for sine markante, grundtvigske holdninger og ikke mindst for 3-bindsværket *Grundtvigianismen*, der ganske vist var svært at komme igennem, men som var endnu sværere at komme uden om. Hal Koch betegnede på et tidspunkt værket som værende sin ”vægt værd i guld”. Det er måske nok så meget sagt, men det er uomgængeligt, at Nørgaard med sit ærinde satte Grundtvig på dagsordenen i en sådan grad, at han er blevet der lige siden. Nørgaard mindedes ikke at have hørt Grundtvig omtalt mere end et par gange på universitetet, ”og det var ikke en gang for det gode”.

Dermed kom Anders Nørgaard først. Det skulle i allerhøjeste grad blive andre, der skulle blive de markante Grundtvigteologer i det 20. århundrede. Først og fremmest vel Kaj Thaning, men faktisk begyndte folk som Thaning og Knud Hansen deres Grundtvigarbejde i *opposition til Nørgaard*. Det samme gælder Hal Kochs

² Formand for Indre Mission og blandt andet kendt for sin begravelsestale for 18 druknede fiskere i Harboør.

berømte Grundtvigforelæsninger fra 1940, der på universitetet blev startskuddet til en renæssance for Grundtvig.

En Grundtvigrenæssance – eller med hans eget ord en grundtvigsk ”selvbesindelse” – var også Anders Nørgaards ærinde. Og altså vel at mærke Grundtvig forstået ud fra hans kirkelige anskuelse med baggrund i den mageløse opdagelse fra 1825: Kun ved døbefont og nadverbord hører vi Guds ord til os, ved ”badet og ved bordet.” Det er i gudstjenesten – i den levende menigheds midte – vi møder den opstandne Jesus Kristus.

Og kun der! Disse tre ord fylder ikke meget. Men de skulle få afgørende betydning for Anders Nørgaard. I hans forhold til sin samtid, herunder til markante teologer i samtiden. Og i forholdet til Martin Luther.

For hvad bliver Bibelens rolle, hvis åbenbaringen alene findes i gudstjenesten? Det er ærindet i bogen *Protestantismens Grundskade*.

Protestantismens Grundskade

Bogen er en gengivelse af et foredrag, som Anders Nørgaard i 1935 holdt for ”en Kreds af unge Præster i Fyens Stift”. Disse præster var for en stor del første generations tidehvervsfolk, eller i hvert fald inspireret af Tidehverv. Nørgaard kalder dem med sit typiske sprogbrug for ”disciple af Karl Barth.” Det var Anders Nørgaard også i nogen grad selv. Det vender vi tilbage til. Her skal det i første omgang gælde synet på ”Ordet.”

Nørgaard siger, at det var en stor glæde for ham, at der endelig var nogen, der var interesserede i at høre om Grundtvig. En af disse ”disciple” skulle siden blive så meget discipel også af Anders Nørgaard, at han skrev den indtil videre eneste biografi om ham. Det var C.V.A. Ruth, der i 1935 var præst i Skellerup-Ellinge. Han havde haft Anders Nørgaard som prædikant i en missionsuge(!) og

var blevet grebet af Anders Nørgaard prædiken om ”korset.” ”Er dette grundtvigianisme?”, spurgte Ruth efter gudstjenesten. ”Ja!” svarede Nørgaard, hvortil Ruth replicerede: ”Så er jeg også grundtvigianer, hvor kan jeg høre mere?” ”Vent,” svarede Anders Nørgaard, ”jeg er ved at skrive en stor bog om den.” Denne bog var første bind af det føromtalt trebindsværk *Grundtvigianismen*, og hermed var kontakten skabt.

Det, der imidlertid skilte vandene, var synet på Skriften. Derfor anledningen til, at Anders Nørgaard fik lejlighed til at redegøre for Grundtvigs (og Nørgaards) syn på skriften. Dette syn er interessant. Ikke mindst fordi det gør op med Luthers syn på skriften. Heraf titlen på foredraget og dermed på bogen *Protestantismens Grundskade*.

Luthers bibelsyn var, siger Nørgaard, tidsbundet. Det var nødvendigt for Luther at have et redskab, hvormed han kunne gøre op med pavedømmet og den katolske kirke. Dette redskab blev *sola scriptura*. Men nu er der gået 400 år, og nu er tiden kommet til at gøre op med Luther, siger Nørgaard.

Og til dette formål kan han anvende Grundtvigs mageløse opdagelse. Der var på Grundtvigs tid opstået et nyt ”eksegetisk pavedømme”, der ville tage patent på bibeltolkningen i rationalistisk retning og forene tro og fornuft som også skolastikken ville. Grundtvigs ærinde var at befri menigheden for denne afhængighed af præstedømmet. Nøjagtig på samme måde som Luther ville 300 år før. De var altså fælles i deres ærinde. Men ikke i deres redskab.

I foredraget drager Anders Nørgaard i felten mod tidens største teologiske stjerne, den schweiziske teolog Karl Barth. Karl Barth havde i 1922 genudgivet sin kommentar til Romerbrevet og heri præsenteret den åbenbaringsteologi, der skulle give anledning til Tidehvervs dannelse og opgør nogle år senere. Dette er den korte

version. Det, der er Karl Barths standpunkt er, at der ikke kan og må sættes noget ved siden af åbenbaringen. Ethvert forsøg på at sige "åbenbaringen og" er et maskeret knæfald for humanismen. Et menneskeligt forsøg på at nærme sig Gud ved egne kræfter. Dette kunne Nørgaard ikke være mere enig i, og det er interessant at se, hvor inspireret Nørgaard selv er af Karl Barth. På dette og på en lang række andre punkter.

Det, der mere end noget andet skulle blive Nørgaard ærinde og særkende, var hans analyse af, hvordan der i hans grundtvigske samtid var blevet sagt "åbenbaring og.." et utal af steder. Hvordan ord som "Menneske først" blev tolket som "mennesket i centrum", og hvordan grundtvigske organisationer med Kirkeligt Samfund i spidsen var gået så meget op i kulturelle anliggender og "sager," at det grundtvigske med Nørgaards formulering var blevet til "en farve i vandet". Derfor ville Nørgaard tilbage til det, han kaldte for "hjertebladet" – og det var altså den kirkelige anskuelse.

Det hører med til historien, at Nørgaard i sin studietid var kommet meget i Studentersamfundet og der havde mødt nogle af tidens store kulturelle personligheder, f.eks. Holger Drachmann og Johannes V. Jensen. Deres humanistiske sindelag havde vakt hans afsky og deres selvforherligelse tirrede hans vendsysselske bondesind. Derfor var han blevet allergisk over for disse tendenser overalt, hvor han mødte dem, og derfor havde han udviklet en sporhunds evner til at opsnuse dem.

Karl Barth havde *ikke* disse tendenser. Han sætter et voldsomt skel mellem Gud og menneske og taler om "gletcherspalten" Han taler om syndefaldets radikalitet; at mennesket ved syndefaldet er forvandlet til "nul und nichts". Denne radikalitet deler Barth ikke med Grundtvig. Det er Anders Nørgaard meget opmærksom på. Hos Barth bliver mennesket til intet, hos Grundtvig bliver menne-

sket til en *synder*. Og dette begreb er for Nørgaard ikke ubetinget negativt: I tredje bind af Grundtvigianismen skriver han:

Disse brave folk [de barthiansk inspirerede teologer] havde på Spørgsmaalet: 'Hvad er et Menneske?' straks det Svar rede: 'En Synder!', men det slemme var, at deres Syndsbegreb var aldeles tomt og bagvendt. For dem var Synden Udsløttelsen af det sandt menneskelige, men Virkeligheden er, at Synden vel er Udtryk for Menneskets Fald, men sandelig også for det Adelskab. Det, at vi er Syndere viser på en gang vor Højhed og vor Fornedrelse. Kun et Menneske kan synde. Det kan hverken Træer eller Dyr, det kan heller ikke Djævl; har de kunnet en gang, saa er det i hvert Fald forbi.³

Dette syn anbringer Nørgaard tættere på skabelsesteologien end på Karl Barth. En anden ting, der skiller disse to er, som det nu skal fremgå, skriftsynet.

Nørgaard tager i sit foredrag udgangspunkt i *Den kristelige Børnelærdom* fra 1856 – nærmere betegnet afsnittet "Det nye Testaments Kristendom". Det er her, Grundtvig taler om "den udmærkede Haarkløver" (Søren Kierkegaard), Og det er da også Skriften, der danner Grundlaget for Kierkegaards kristendomssyn. Udgangspunktet er efter Grundtvigs opfattelse forkert. Han fra-regner ikke Kierkegaard de analytiske evner, men hvis udgangspunktet er forkert, bliver slutningerne det også. Udgangspunktet skal ikke være Det nye Testamente, men dåbspagten og trosbekendelsen. Kirken er før Skriften.

Men efter først paven og siden Luther har sat Skriften under kirken, er det meget vanskeligt at ændre på denne opfattelse. Nørgaard illustrerer det med et billede fra hans tid som præst i Eltang

³ *Grundtvigianismen* bind III, s. 76.

og Sønder Vilstrup ved Kolding, hvortil han ankom en vinterdag i mørke og sne. Det betød, at byen kom til at ”vende forkert” i hans bevidsthed. Og det ændrede sig ikke i de år, han var der. Så svært kan det som bekendt være at ændre gamle vaner. Vi er lænket til den opfattelse, at Skriften er vigtigere end gudstjenesten, siger Nørgaard. Men menigheden var før Skriften.

Vi er her inde ved selve grunden til, at titlen på Anders Nørgaards foredrag var ”Protestantismens Grundskade” Og det handler også om Martin Luther:

Som en Moses slog Luther efter Grundtvigs Syn, drevet af Trætten med Papismen, med Staven på Klippen. Og Følgerne blev bitre, maaske ikke saa meget for ham selv som for dem, han skulde føre ind i det forjættede Land. Vi fik Anti-Paven, Skrifteologien, og dermed alt det, som har pint Protestantismen indtil denne Dag, berøvet den Synet for Herrens Menighed og det levende Guds-Ord.⁴

Med Nørgaards til tider lidt knudrede sprog. Med typiske allusioner til bibelsteder og måske også med lidt manglende overblik over, hvornår ordene er Grundtvigs, og hvornår de er Nørgaards, er dette helt centralt. Men samtidig også et sted, hvor Nørgaard næsten pr. automatik er blevet afvist med et overbærende smil. Man kan da ikke sætte noget over Skriften. Men det er altså ikke desto mindre det, Nørgaard gør. Og han tager Grundtvig til indtægt for at gøre det. Det måtte skille vandene. Og det måtte på dette punkt skille Nørgaard fra Karl Barth.

Tidshistorisk nævner Nørgaard i sit foredrag efterfølgende ”Luther-renæssancen” inden for den tyske bekendelseskirke: ”Her gjaldt det ikke Mellemværender mellem Luther og Calvin, men

⁴ *Protestantismens Grundskade*, s. 28.

Mellemværender mellem Reformationens Udgangspunkt og den følgende Udvikling.” Således markerer Nørgaard, at Karl Barth som reformert naturligvis ikke skal tages til indtægt for Luthers handlinger. Han indrømmer også, at hans ærinde ikke alene gælder Karl Barth, men det er naturligt at bruge eksempler fra denne tidens store komet på den teologiske himmel.

Karl Barth og Nørgaard er enige om, at man ikke kan sætte noget ved siden af åbenbaringen. Barth giver ifølge Nørgaard ”herlige” eksempler: ”Saaledes sagde det 18.Aarhundrede: Aabenbaring og Fornuft. Saaledes sagde Schleiermacher: Aabenbaring og religiøs Bevidsthed. Saaledes sagde Ritschl og hans Fæller: Aabenbaring og Kulturetik” osv.⁵ Dette ”og” er og bliver et maskeret knæfald for humanismen.

Nørgaard og Karl Barth er altså enige i det meste. Og medens en nyere tid har forsøgt at nærme Grundtvig og åbenbaringsteologien til hinanden ved at ”afradikalisere” syndefaldet, så går Nørgaard faktisk den modsatte vej og ”radikalisere” Grundtvig. Med henvisninger for eksempel til det store digt *Nyaars-Morgen* finder han tydelige ”Gletscherspaltetendenser” hos Grundtvig. Studier af Nørgaards prædikener, blandt andet den oven for anførte, viser også, at Nørgaards teologi var påvirket af åbenbaringsteologernes ”korsteologi”.

Med disse henvisninger til den tyske ”Reformationsrenæssance” som Nørgaard foretrækker at kalde det, fortsætter han sit foredrag med et fromt ønske om en dansk ”Grundtvigrenæssance”. Nok med Karl Barth som hjælper, når det gælder åbenbaringsteologien, men altså ikke, når det gælder synet på ”Ordet”. Et i Nørgaardsk sammenhæng berømt citat fra *Theologische Existens heute* fra juni 1933 skal her medtages i sin helhed – formodentlig i Nørgaards egen oversættelse:

⁵ *Protestantismens Grundskade*, s. 31.

I Kirken er man enig derom, at Gud for os intet andet Sted er i Verden, i vort Rum og i vor Tid end i dette hans Ord, at dette hans Ord for os intet andet Navn og Indhold har end Jesus Kristus, og at Jesus Kristus for os intet andet Sted er at finde i hele Veden end hver Dag paa ny i den hellig Skrift, gammel og ny Testament. Derom er man enig i Kirken, eller man er ikke i Kirken.

Barth er her enig med Luther. Nørgaard er ikke enig med nogen af dem. Men derimod med Grundtvig. Barth er ”skriftteolog af reneste vand,” for nu at bruge Nørgaards eget udtryk. Han giver i sit foredrag flere eksempler på dette, men lad det her blive ved det. For Barth er linjen ikke åbenbaring – kirke – Bibel som hos Grundtvig, men åbenbaring – Bibel – kirke. Det gør det efter Nørgaards mening svært for Barth at sige, hvad ”kirke” er, udover at være det sted, hvor Gud bliver søgt og vil søges. Helt anderledes tydelig bliver åbenbaringen, siger Nørgaard, når man med Grundtvig vender om på rækkefølgen og siger åbenbaring – kirke – Bibel.

Nørgaard opregner 4 punkter, hvor vi kan gå forholdsvis let hen over de første 3, men skal dvæle lidt længere ved det 4., da dette er et meget vigtigt element i Nørgaards teologi.

Punkt 1 lyder: Hvad man end kan finde i Skriften, så finder man ikke Jesus Kristus. Det er sandt, siger Nørgaard, at skriften taler *om* Jesus Kristus, men skriften peger som en anden Johannes Døber *bort fra sig selv*, ærligt og redeligt, *hen til* den levende Jesus Kristus.

Punkt 2: Hvad man end kan finde i skriften, så finder man ikke vor Herres ord. Det er sikkert nok, at skriften fortæller om, hvad Herren *har* gjort og hvad han *har* sagt, men den peger også stadig

hen på, at der *er* et levende Gudsord, som ”skaber, hvad det nævner”.

Punkt 3: Hvad der nu gælder om alle ånder er, at de er usynlige og kun kan åbenbare sig i usynlige ord ved den kraft, de lægger deri, og den virkning, de frembringer. For Grundtvig er det ganske klart, at har man ikke et luftigt eller forvirret, men et lyst og levende begreb om ånd som den højere livskraft, så må man indse, at åndens bolig ikke er bogstaver, men ånden har sit levende udtryk i et mundtligt ord.

Det fjerde punkt omhandler Nørgaards syn på ”menigheden”. Vi har allerede i det tidligere været inde på, hvor Bibelen ”peger hen” og det samme begreb skulle dukke op i forbindelse med Nørgaards syn på menigheden. Han skelner mellem en *synlig* og en *usynlig* menighed. Det er meget vigtigt for forståelsen af Nørgaard, og måske ikke mindst for forståelsen af kritikken mod ham, at man holder sig disse begreber klare.

Der er, siger Nørgaard, en menighed til her på jord, Jesu Kristi kirke. Den er aldeles ikke sammenfaldende med romerkirken, nogen protestantisk Statskirke eller frikirke, naturligvis derfor heller ikke med den danske folkekirke eller Vejstrup Valgmenighed. Rækkefølgen er altid den samme: indhold skaber form. Den usynlige menighed, Herres ord på jord, vil altid skabe sig et udslag: en menigheds*form*. Men man kan *aldrig* slutte den modsatte vej, at en given synlig menighed eller for den sags skyld institution skulle kunne hævde at være ”Herrens ord på jord”.

Det var meget svært for Nørgaard at forklare sin samtid. Her blev han gang på gang beskyldt for at ville lukke menighedsbegrebet eller at ville kvalificere de frie menigheder på folkekirkens bekostning. Anklagerne lød mange steder fra; ved Vallekildemødet i 1937 sågar fra respekterede teologer som Regin Prenter.

'Vi kan ikke se den Menighed' raaber Mennesker. Nej, det gælder om den som om Herren selv, der sagde: 'Om en liden Stund ser Verden mig ikke mere, men I ser mig, thi jeg lever og I skal leve'. Romerkirken kan man se, Synode- eller Statskirken kan man se, det sidste frie Samfund kan man se, men Kirken ikke; dens Gaade er et Guddomsord, som skaber, hvad det nævner, og er jeg i det Ords Magt, da ved jeg også, at Kirken er Virkelighed.⁶

Det er *den kirke*, Skriften peger hen på. Og det skal også være den kirke, *prædikenen* peger hen på. Nørgaard siger i en fodnote: "Det er naturligvis lige saa urimeligt at gøre Prædikenen – skrift- eller ikke skriftbunden – til Guds Ord som at gøre Skriften dertil. Herren selv i sit Mundsord til os er Grundlaget, alt andet: Skriften, Prædikenen, Lovsangen, vor Bekendelse, vore Handlinger, Udslaget. Det er Grundlag og Udslag, der ikke må forveksles, som det stadig sker bade i Katolicismen og i Protestantismen". Og Nørgaard citerer Barth så veloplagt, at også vores nutid næsten må krympe sig:

Barth ivrer mod 'Themaprædikener', det er Protestantismens store Elendighed, siger han, at vi er kommet dertil at holde 'Themaprædikener', at Præsterne har anmasset sig til at have noget af sit eget at forkynde ved siden af Skriftudlægningsen.

Men skriften selv er uskyldig heri. Den kan ikke gøre for, at man siden har skabt Dogmatiker og Etiker, at man i dens navn priste eller forkastede, kneblede eller mishandlede Menneskelighed og Folkelighed. Den peger godt nok bort fra sig selv hen til Jesus Kristus, hans eget ord, Helligånden og Jesu Kristi Kirke.⁷

6 Sst., s.51.

7 Sst., s. 53.

Så kunne det naturlige spørgsmål lyde: ”Hvad er det så for et ord, der er Herrens eget ord?” Traditionelt har man i forlængelse af Grundtvigs kirkelige anskuelse sagt, at det er trosbekendelsens ord, som de lyder ved døbefonten. Men så enkelt er det ikke for Anders Nørgaard. Han er yderst påpasselig med at sige, hvad det er for et ord, og det har han også måttet høre for, bl.a. fra Hal Koch, der beklager, at Nørgaard aldrig siger, hvordan ordet lyder.

Men Nørgaards forsvar herimod lyder: ”Lad os huske: Tager vi Ordet ud af Herrens Mund og gør det til en Formel, til et fortidigt Diktat, til en Trosbekendelse, det er vor Sag, på vort Ansvar, som det er vort Vovestykke at frembære, saa vi staar med Ordet i Hænderne, saa er vi saa langt fra vor Herre, som Jorden er fra Himlen”.⁸

Mennesker *kan* ikke låse ordet fast på en bestemt måde. At Anders Nørgaard ikke kan sige præcis, hvordan ordet lyder, gør ham sårbar over for kritik. Samtidig var dialog og diskussion i det hele taget ikke hans force. Her er han at sammenligne med en gammeltestamentlig profet; han vil forkynde hvad han selv har modtaget.

Derfor blev foredraget i Skellerup i 1935 også på mange måder en enlig svale, selvom Nørgaard holdt mange, mange foredrag lige til sin død. Men blandt tidehvervsfolkene, som egentlig på mange måder burde have været hans missionsmark, øgedes modstanden mod hans forkyndende og belærende facon og med Kaj Thanings epokegørende sontring mellem menneskelighed og kristelighed sandede de nørgaardske vande langsomt, men sikkert til. Det sled på ham. Og det sled ham op. Ikke mindst da 2. verdenskrig brød ud.

8 Sst., s. 56.

Afslutning

I sine seneste år arbejdede Anders Nørgaard på at skabe en "Kirkeskole", der skulle videreføre oplysningsarbejdet ud fra hans opfattelse af, hvad sand grundtvigianisme var. Desværre kom han til at stå ret ene med tankerne, da de institutioner, han henvendte sig til, ikke ønskede eller turde binde sig så ensidigt. Det gjaldt for eksempel Liselund ved Slagelse, hvor skaberen og lederen Niels Dael ganske vist på grund af alder var på udkig efter en afløser, men ikke så denne i Nørgaards skikkelse. En vis genklang vandt han på Snoghøj Gymnastikhøjskole, hvor forstanderparret Anna Krogh og Jørgine Abildgaard lagde mange kræfter i at hjælpe først ham selv og siden efter hans død udgav hans sidste manuskript *Grundtvig og Danmark II* og også lagde hus til de første møder i "Dansk Kirkeskoleudvalg af 1946", der blev dannet af hans venner efter krigens afslutning.

Anders Nørgaard var rabiater i mange henseender og på mange måder meget forskellig fra, hvad man i dag i al almindelighed forstår ved "grundtvigsk." Men der er meget at hente hos ham stadigvæk. Ikke mindst tankerne omkring gudstjenesten som åbenbaringsstedet og jagten på de mange "og"-er, der kan sættes ved siden af åbenbaringen er stadig aktuelt stof.

Anders Nørgaard skriver, at han ikke vil lægge mindekrans på Grundtvig, men stædigt plante forårsblomster. Nørgaard var en stædig vendelbo, men også en *følsom* vendelbo. Måske også derfor blev han ikke gammel. Anders Nørgaard døde ganske pludseligt 64 år gammel den 17. maj 1943.